

**HUDUDIY IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHDA FISKAL
MEXANIZMLARNING ROLI**

Ne'matov Ne'matulla Erkinboyevich

Texnologiya, menejment va kommunikatsiya instituti
Iqtisodiyot, moliya va buxgalteriya hisobi kafedrasi katta o'qituvchisi
+998934497800

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20422281>

Abstract

Mazkur tezisda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda fiskal mexanizmlarning ahamiyati hamda ularning hududiy iqtisodiy o'sishga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda hududiy tengsizlik, fiskal markazsizlashtirish, davlat investitsiyalari, budjetlararo transfertlar va soliq imtiyozlarining iqtisodiy mohiyati ilmiy yondashuvlar asosida yoritilgan. Shuningdek, Hirschman, Perroux, Myrdal va Krugman kabi xorijiy olimlarning hududiy rivojlanish nazariyalari fiskal siyosat bilan bog'liq holda tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari hududiy iqtisodiy rivojlanishda infratuzilmaga yo'naltirilgan davlat xarajatlari, mahalliy budjet barqarorligi hamda investitsion rag'batlantirish mexanizmlarining muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida fiskal qo'llab-quvvatlashning hududiy barqarorlikni ta'minlashdagi roli asoslab berilgan. Tadqiqot yakunida hududiy rivojlanishni ta'minlash uchun differensial fiskal siyosat, mahalliy fiskal salohiyatni kuchaytirish va natijadorlikka asoslangan fiskal boshqaruv tizimini rivojlantirish bo'yicha ilmiy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: Hududiy rivojlanish, fiskal mexanizmlar, fiskal markazsizlashtirish, hududiy tengsizlik, mahalliy budjetlar, davlat investitsiyalari, budjetlararo transfertlar, infratuzilma, hududiy raqobatbardoshlik, Qoraqalpog'iston.

Kirish

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish zamonaviy iqtisodiy siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida globalizatsiya jarayonlarining kuchayishi, investitsiyalar va ishlab chiqarishning notekis joylashuvi hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni yanada chuqurlashtirmoqda. Shu sababli davlatlar hududiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirish hamda mahalliy iqtisodiy salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan fiskal mexanizmlardan keng foydalanmoqda.

Hududiy rivojlanish nafaqat iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bilan, balki aholi turmush sifati, infratuzilma holati, investitsion jozibadorlik, bandlik darajasi va ijtimoiy xizmatlar sifati bilan ham baholanadi. Mazkur jarayonda fiskal siyosat

hududiy iqtisodiyotning asosiy tartibga soluvchi instrumentlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, davlat budjeti xarajatlari, budjetlararo transfertlar, soliq imtiyozlari va davlat investitsiyalari hududiy iqtisodiy faollikni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarda hududiy rivojlanish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mahalliy budjetlar mustaqilligini oshirish, hududiy investitsion muhitni yaxshilash, infratuzilmani modernizatsiya qilish va fiskal markazsizlashtirish siyosati davlat iqtisodiy strategiyasining ustuvor yo'nalishlariga aylangan. Ayniqsa, ekologik va iqtisodiy jihatdan murakkab hudud hisoblangan Qoraqalpog'iston Respublikasida hududiy fiskal siyosatning samaradorligini oshirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Hududiy rivojlanish nazariyalari iqtisodiy fan tarixida turli ilmiy yondashuvlar asosida shakllangan. Hirschman hududiy nomutanosib rivojlanish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish mumkinligini asoslagan bo'lsa, Perroux iqtisodiy o'sish qutblari konsepsiyasini ilgari surgan. Myrdal esa hududiy tengsizlikning kumulyativ xususiyatini ilmiy jihatdan izohlab bergan. Zamonaviy iqtisodiy geografiya nazariyalarida esa infratuzilma, transport xarajatlari va aglomeratsiya omillarining hududiy raqobatbardoshlikka ta'siri alohida o'rin egallaydi.

Mazkur tezisning asosiy maqsadi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda fiskal mexanizmlarning rolini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning O'zbekiston va Qoraqalpog'iston sharoitidagi amaliy ahamiyatini baholashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish masalalari iqtisodiy nazariyada uzoq yillardan buyon muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Ayniqsa, hududiy tengsizlik, iqtisodiy resurslarning notekis taqsimlanishi va davlatning fiskal aralashuvi bilan bog'liq nazariyalar zamonaviy hududiy siyosatning metodologik asosini tashkil etadi.

Hududiy rivojlanish nazariyalarining dastlabki muhim yo'nalishlaridan biri A.O. Hirschman (1958) tomonidan ishlab chiqilgan nomutanosib rivojlanish nazariyasi hisoblanadi. Olimning fikricha, iqtisodiy rivojlanish barcha hududlarda bir vaqtning o'zida va teng ravishda amalga oshmaydi. Cheklangan resurslar sharoitida investitsiyalarni strategik tarmoqlar va ustuvor hududlarga yo'naltirish iqtisodiy multiplikativ effektini yuzaga keltiradi. Hirschman yondashuvi fiskal resurslarni samarali taqsimlash orqali iqtisodiy faollikni

kuchaytirish mumkinligini asoslaydi. Mazkur nazariya bugungi kunda ham rivojlanayotgan davlatlarning hududiy investitsion siyosatida dolzarb ahamiyatga ega.

Perroux (1955) tomonidan ilgari surilgan “o’sish qutblari” nazariyasi hududiy iqtisodiy konsentratsiyani tushuntiruvchi muhim ilmiy konsepsiyalardan biridir. Unga ko’ra, iqtisodiy rivojlanish ma’lum hududiy markazlar atrofida shakllanadi va keyinchalik boshqa hududlarga tarqaladi. O’sish qutblari:

- sanoatlashuv,
- infratuzilma,
- innovatsiyalar,
- investitsion oqimlar

markaziga aylanadi. Mazkur nazariya davlat investitsiyalarining hududiy yo’naltirilishi va sanoat klasterlari shakllanishini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Gunnar Myrdal (1957) tomonidan ishlab chiqilgan kumulyativ sababiyat nazariyasi hududiy tengsizlikning chuqurlashib borish mexanizmlarini izohlab beradi. Olimning fikricha, rivojlangan hududlar:

- investitsiyalar,
- mehnat resurslari,
- infratuzilma,

• moliyaviy oqimlarni o’ziga ko’proq jalb qiladi. Natijada sust rivojlangan hududlar iqtisodiy resurslarni yo’qotib boradi. Myrdal ushbu jarayonni “backwash effects” deb ataydi. Mazkur yondashuv fiskal transfertlar va hududiy qo’llab-quvvatlash siyosatining zarurligini ilmiy asoslaydi.

Williamson (1965) hududiy tengsizlik va iqtisodiy rivojlanish o’rtasidagi bog’liqlikni tahlil qilgan. Uning nazariyasiga ko’ra, iqtisodiy rivojlanishning dastlabki bosqichida hududiy tafovutlar kuchayadi, biroq iqtisodiy tizim yetuklashgani sari fiskal qayta taqsimlash va texnologik diffuziya hisobiga tengsizlik kamayadi. Ushbu yondashuv tranzitiv iqtisodiyotga ega mamlakatlar, jumladan O’zbekiston uchun muhim metodologik asos hisoblanadi.

Hududiy iqtisodiyot bo’yicha zamonaviy ilmiy qarashlar orasida Krugman (1991) tomonidan ishlab chiqilgan yangi iqtisodiy geografiya nazariyasi alohida o’rin tutadi. Mazkur nazariya:

- transport xarajatlari,
- bozor hajmi,
- aglomeratsiya,

• logistika infratuzilmasi kabi omillarning hududiy raqobatbardoshlikka taʼsirini tahlil qiladi. Krugman iqtisodiy faollik bozorlarga yaqin va infratuzilmasi rivojlangan hududlarda konsentratsiyalashishini taʼkidlaydi. Shu nuqtai nazardan, infratuzilmaga yoʻnaltirilgan fiskal xarajatlar hududiy iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi.

Andrés Rodríguez-Pose va Roberto Ezcurra (2010) fikriga koʻra, fiskal markazsizlashtirish mahalliy hokimiyat organlari yetarli institutsional va moliyaviy salohiyatga ega boʻlgan taqdirda hududiy raqobatbardoshlikka ijobiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Biroq mualliflar institutsional sifatning past darajasi markazsizlashtirish islohotlari samaradorligini cheklashi va hatto hududlar oʻrtasidagi tafovutlarni yanada kuchaytirishi mumkinligini ham taʼkidlaydilar. Ularning yondashuvida fiskal mustaqillikni hisobdorlik mexanizmlari bilan muvozanatlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Fiskal markazsizlashtirish nazariyasi ham hududiy rivojlanish tadqiqotlarida muhim oʻrin egallaydi. Oates (1972) fiskal federalizm nazariyasida mahalliy hokimiyat organlari hududiy ehtiyojlarni markaziy boshqaruvga nisbatan yaxshiroq bilishini taʼkidlaydi. Olimning fikricha, mahalliy budjet mustaqilligi:

- resurslardan samarali foydalanish,
- xizmatlar sifatini oshirish,
- hududiy raqobatbardoshlikni kuchaytirish imkonini beradi.

Lessmann (2009) esa fiskal markazsizlashtirish va hududiy tengsizlik oʻrtasidagi bogʻliqlikni empirik jihatdan tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari institutsional sifati yuqori mamlakatlarda fiskal markazsizlashtirish hududiy tengsizlikni kamaytirishini koʻrsatadi. Biroq institutsional boshqaruv sust boʻlgan hududlarda ushbu mexanizm kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili hududiy rivojlanish:

- fiskal siyosat,
- investitsion faollik,
- infratuzilma,
- institutsional sifat,
- mahalliy boshqaruv

bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi. Ayniqsa, ekologik va iqtisodiy jihatdan murakkab hududlarda differensial fiskal yondashuvlarning qoʻllanilishi hududiy barqarorlikni taʼminlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va muhokama

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda fiskal mexanizmlar iqtisodiy faollikni rag'batlantiruvchi va hududiy tafovutlarni kamaytiruvchi muhim instrument sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hududlarning fiskal salohiyati, investitsion jozibadorligi va infratuzilma rivojlanish darajasi ularning iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Avvalo, mahalliy budjet xarajatlari hududiy rivojlanishning asosiy moliyaviy manbalaridan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan:

- transport,
- energetika,
- ichimlik suvi,
- sog'liqni saqlash,

• ta'lim sohalariga yo'naltirilgan xarajatlar hududiy iqtisodiy faollikni oshiradi. Ayniqsa, infratuzilmaga yo'naltirilgan fiskal xarajatlar investitsion muhitni yaxshilash orqali xususiy sektor rivojlanishini rag'batlantiradi. Bu jarayon Krugman nazariyasidagi aglomeratsiya va hududiy integratsiya tamoyillari bilan mos keladi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda hududiy infratuzilmani modernizatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan davlat dasturlari hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Xususan, avtomobil yo'llari, logistika tizimlari va energetika obyektlariga yo'naltirilgan investitsiyalar iqtisodiy markazlar bilan periferik hududlar o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirmoqda.

Soliq imtiyozlari ham hududiy rivojlanishning muhim fiskal instrumentlaridan biri hisoblanadi. Maxsus iqtisodiy zonalarda qo'llanilayotgan:

- QQS imtiyozlari,
- bojxona preferensiyalari,

• foyda solig'i bo'yicha yengilliklar investitsion faollikni oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq xalqaro tajriba ko'rsatishicha, soliq imtiyozlari aniq natijadorlik mezonlari bilan bog'lanmasa, fiskal yo'qotishlar va "o'lik yuk" xavfi yuzaga keladi. Shu sababli fiskal rag'batlantirish mexanizmlarini KPI va xarajat-samaradorlik tamoyillari asosida baholash zarur.

Budjetlararo transfertlar fiskal salohiyati past hududlarni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Qoraqalpog'iston Respublikasida markaziy budjet transfertlarining yuqori ulushi hududiy ijtimoiy barqarorlikni saqlash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, transfertlarga ortiqcha bog'liqlik mahalliy fiskal mustaqillik va tashabbusni pasaytirishi mumkin. Bu holat Myrdalning kumulyativ sababiyat nazariyasida qayd etilgan hududiy qaramlik mexanizmlariga mos keladi.

Fiskal markazsizlashtirish hududiy boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida baholanadi. Mahalliy hokimiyat organlariga kengroq moliyaviy vakolatlar berilishi:

- hududiy ehtiyojlarga mos qarorlar qabul qilish,
- mahalliy daromad bazasini kengaytirish,
- budjet mablag'laridan samarali foydalanish

imkonini yaratadi. Biroq ushbu jarayon institutsional sifat va moliyaviy nazorat tizimi bilan uyg'unlashmasa, fiskal nomutanosiblik xavfi yuzaga kelishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hududiy rivojlanishning barqaror modeli faqat transfertlar yoki markazlashgan investitsiyalar asosida emas, balki:

- mahalliy fiskal salohiyat,
- xususiy investitsiyalar,
- infratuzilmaviy rivojlanish,
- tadbirkorlik faolligi asosida shakllanishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston sharoitida differensial fiskal siyosat yuritish, ekologik va iqtisodiy jihatdan murakkab hududlarni alohida fiskal qo'llab-quvvatlash hamda mahalliy budjet barqarorligini kuchaytirish hududiy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa

Tadqiqot natijalari hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda fiskal mexanizmlar muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Hududiy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda mahalliy budjet xarajatlari, davlat investitsiyalari, budjetlararo transfertlar va soliq imtiyozlari iqtisodiy faollikni rag'batlantiruvchi asosiy fiskal instrumentlar hisoblanadi.

Ilmiy nazariyalar tahlili hududiy rivojlanishning nomutanosib va konsentratsiyalashgan xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Hirschman, Perroux, Myrdal va Krugman tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar hududiy iqtisodiy tafovutlarning shakllanishi hamda fiskal siyosat orqali ularni tartibga solish mexanizmlarini tushuntirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, infratuzilmaga yo'naltirilgan fiskal xarajatlar hududiy raqobatbardoshlik va investitsion jozibadorlikni oshirishda eng samarali instrumentlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, transport-logistika, energetika va kommunal infratuzilmaga yo'naltirilgan investitsiyalar hududiy iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi.

Shuningdek, fiskal markazsizlashtirish mahalliy boshqaruv samaradorligini oshirish va hududiy ehtiyojlarga mos fiskal siyosat yuritish imkonini beradi. Biroq

mahalliy fiskal mustaqillik institutsional sifat, nazorat tizimi va mahalliy daromad bazasi bilan uyg'unlashgan holda amalga oshirilishi zarur.

Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida fiskal qo'llab-quvvatlash hududiy ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynayotgan bo'lsa-da, uzoq muddatli rivojlanish uchun:

- mahalliy fiskal salohiyatni kuchaytirish;
 - xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish;
 - hududiy infratuzilmani rivojlantirish;
 - tadbirkorlik va bandlikni qo'llab-quvvatlash
- ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, hududiy rivojlanish siyosatini takomillashtirish differensial fiskal yondashuv, natijadorlikka asoslangan fiskal boshqaruv va hududlarning iqtisodiy xususiyatlarini hisobga oluvchi mexanizmlarni joriy etishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hirschman, A.O. (1958) The Strategy of Economic Development. New Haven: Yale University Press.
2. Krugman, P. (1991) 'Increasing returns and economic geography', Journal of Political Economy, 99(3), pp. 483–499.
3. Lessmann, C. (2009) 'Fiscal decentralization and regional disparity: Evidence from cross-section and panel data', Dresden Discussion Paper Series in Economics, No. 08/09, pp. 1–36.
4. Myrdal, G. (1957) Economic Theory and Underdeveloped Regions. London: Duckworth.
5. Oates, W.E. (1972) Fiscal Federalism. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2016) Fiscal Decentralisation and Regional Disparities. Paris: OECD Publishing.
7. Perroux, F. (1955) 'Note sur la notion de pôle de croissance', Économie Appliquée, 8, pp. 307–320.
8. Rodríguez-Pose, A. and Ezcurra, R. (2010) 'Does decentralization matter for regional disparities? A cross-country analysis', Journal of Economic Geography, 10(5), pp. 619–644.
9. Statistics Agency of Uzbekistan (2024) Regional Statistical Bulletin of Uzbekistan. Tashkent: Statistics Agency.
10. Williamson, J.G. (1965) 'Regional inequality and the process of national development', Economic Development and Cultural Change, 13(4), pp. 1–84.

11. Yusupov, A. and Kallibekova, D. (2022) 'Regional competitiveness and territorial differentiation in Karakalpakstan', Science and Education in Karakalpakstan, 1(1), pp. 22–35.
12. Zokirov, S. (2024) Mintaqaviy iqtisodiyot. Tashkent: Turon Publishing

